

Султана Рачо Петрова

Моите спомени

БЪЛГАРСКА **ИСТОРИЯ**

- © Султана Рачо Петрова, *автор*
- © Ангел Златков, *редактор и автор на бележки под линия*
- © Русанка Одринска, *коректор*
- © Николета Бойчева, *оформление на корица*
- © Янко Илиев, *снимка на корица – ретуш и цвят*
- © Александра Младенова, *графично оформление*

„БИ 93“ ООД
София, 2019 г.

ISBN: 978-619-7496-37-6

Султана Рачо Петрова

Моите спомени

София
2019

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод	8
------------	---

Том I

Предговор	14
Глава I	17
Глава II	34
Глава III	81
Епилог	144

Том II

Стефан Стамболов

Предговор	166
Въведение	170
Глава I 1885 г. Встъпването ми в България	175
Глава II Войната със Сърбия 1885 г.	183

Глава III	
Железният диктатор	187
Глава IV	
Стефан Стамболов	190
Глава V	
1886 г. Генерал Каулбарс и неговата мисия	192
Глава VI	
Великото Народно Събрание октомври 1886 г.	195
Глава VII	
Изборът на новия княз на България	201
Глава VIII	
Перипетиите на българската депутация	213
Глава IX	
Изборът на княз Фердинанд	217
Глава X	
Княз Фердинанд и неговото управление	221
Глава XI	
Превратът на майор Коста Паница	229
Глава XII	
Нови успехи на България	235
Глава XIII	
Интригите и инсинуациите против Стамболов и техните последици	251
Глава XIV	
Женитбата на княза и изменението на конституцията	257

Глава XV	
Началото на края	
Залезът на Стамболов	260
Глава XVI	
Развитието на събитията	263
Глава XVII	
De profundis	
Убийството на Стамболов	277

Том III

Глава I	285
Глава II	305
Глава III	336
Глава IV	367
Епилог	402

Увод

Скъпи читатели,

През тази година се навършиха 150 години от рождението на Султана Рачо Петрова – една от най-забележимите дами в българското следосвобожденско общество. Новото пълно издание на спомените ѝ представлява поредният успешен опит на издателство „Българска история“ да възстанови паметта за забравените и малко познати личности от нашето минало.

Чрез своите мемоари Султана Рачо Петрова превежда читателя през страстните години на борби и победи – времето на изграждането на българската държава и продължителните опити за обединение на българския народ. Авторката е родена в Северна Добруджа в семейството на видния общественик Пантелей Минчович и понася последствията от подписания през 1878 г. Берлински мирен договор. Нейният роден край е предаден на Румъния, вследствие на което семейството се премества в столицата на Княжество България – София. Пантелей Минчович е категоричен, че неговите деца трябва да говорят родния си език и да дадат своя принос за осъществяването на голямата цел на младата държава – освобождението на останалите под чужда власт сънародници.

Младата дама отначало трудно понася несгодите на живота в съвсем наскоро освободената столица, но попада в благоприятна среда и постепенно прегръща българската национална кауза. Нейният баща е един от видните членове на Консервативната партия и уважаван лекар, което дава възможност на Султана отблизо да се докосне до строителите на България, да бъде слушател на техните дълги разговори по националния въпрос. Събитието, което преобръща живота ѝ обаче е срещата с младия офицер Рачо Петров – началник на Щаба на Българската армия по време на Сръбско-българската война. Успешното отблъскване на сръбското нападение и последвалите военни успехи създават ореол около личността на капитана, който бързо се издига във военната йерархия. Въпреки несъгласието на баща си, през 1886 г. почти тайно младата, все още 17-годишна, тучанка се венчава за Рачо Петров.

От тук насетне започва и нейното бързо израстване в обществената йерархия. Съпругът ѝ е издигнат в чин майор и е назначен за флигел-адютант на новия български княз Фердинанд, с което младото семейство получава близък досег с двора. Естествената красота и доброто образование на Султана правят впечатление на владетеля, който обича да беседва с нея и двамата постепенно изграждат любовни лични отношения. За връзката между тях дълги години се носят легенди из столичните среди, но твърде малко се знае със сигурност. Самата авторка в мемоарите си не скрива и дори набляга, на моменти с голямо пристрастие, върху близките си отношения с цар Фердинанд. През следващите години Рачо Петров заема редица държавнически и военни постове – включително и министърпредседателския, а жена му е неизменно до него. Султана е любим събеседник на чуждите дипломатически представители в София, от които зависи в голяма степен отношението на Великите сили към младата държава. Със своята любов към Отечеството и добри обноски тя успява да спечели симпатиите на чужденците. Читателят на настоящата книга ще може да види висшето столично общество в пълния му блясък и да се докосне до скритите методи на дипломацията, разказани от първо лице.

За шумния публичен живот на Султана Петрова се говори много, но някак незаслужено встрани от ползрението остава нейното участие във Войните за национално обединение. Водена от силно желание да даде своя принос при освобождаването на македонските и тракийските българи, Султана следва Българската армия и спомага за изграждането на медицинската служба в тила. Като милосърдна сестра тя помага на стотици ранени войници и офицери в Лозенград, Скопие и Ниш. Спомените ѝ от този период разкриват трогателни сцени на войнишка храброст, любов към Отечеството и героическо понасяне на мъките на войната. Авторката предава и своите впечатления от поведението на редица видни български пълководци, които ще бъдат особено интересни за всеки читател, изкушен от военната история.

Покрусата след Ньойския мирен договор от неуспешното осъществяване на националния идеал и тежката съдба на останалите под чужда власт българи в живота на Султана е подсилена и от шумната раздяла и развод с ген. Рачо Петров. Спомените от този период са мрачни и разкриват душевната мъка на авторката. Загубила своето обществено положение вследствие на развода и абдикацията на цар

Фердинанд, тя е принудена да се справи и с недоверието на новото земеделско правителство към представителите на стария обществен елит. С подкрепата на свои стари приятели тя успява да замине за Германия, където живее сред българската емиграция. През този период тя е чест гост на бившия цар, а срещите им, предадени подробно в настоящите мемоари, будят любопитството на професионалните историци и на любителите на историята. В тях се откроява една преданост към короната и лично към фигурата на Фердинанд, който е представен в една малко позната за нашето общество светлина.

Съдбата на Султана Рачо Петрова след войните не е лесна, но дори и тогава тя прави всичко по силите си, за да е полезна на българското дело според своите разбирания за това. Спомените от срещата ѝ с Александър Стамболийски добавят допълнителни щрихи към образа на колоритния лидер на земеделците. Същевременно тя се сприятелява с водача на Вътрешната македонска революционна организация Тодор Александров, като често изпълнява неговите поръчения. Близките ѝ отношения със земеделски и македонски дейци будят съмнение у дошлото на власт правителство на проф. Александър Цанков – домът ѝ неколkokратно е претърсван, а кореспонденцията ѝ е отнемана. Добруджанската българка се обявява и против влизането на България във Втората световна война на страната на Германия и не се притеснява шумно да изказва мнението си, което води и до интернирането ѝ през април 1944 година в лагера Еникьой. Освободена е след преврата на 9 септември и дочаква края на дните си – 16 ноември 1946 г., в дома си на ул. „Денкоглу“ в София.

Мемоарите на Султана Рачо Петрова са разделени на три тома, всеки от които представя различни моменти от изграждането и развитието на съвременната българска държава. В първия том авторката ни въвежда в живота и тайните на следосвобожденското общество, разкривайки ни редица любопитни моменти от дворяския и личния си живот. Втората част обхваща периода на управлението на Стефан Стамболов и първите години от управлението на княз Фердинанд, като в него читателят ще срещне откровени описания на качества на българските държавни мъже и ще надникне в механизмите на взимане на политическите решения в страната. Третият том ни пренася в смутните години след Войните за национално обединение и в него се усеща голямото напрежение сред отделните части от българското

общество. Сравнително малко е известна ролята на Султана в борбата между различните фракции, но спомените ѝ, макар и пристрастни, дават ясна представа за обхвата и последициите от Втората национална катастрофа.

Читателят на тази книга трябва да има предвид, че тя носи всички особености на мемоарната литература. Спомените са писани от дистанция на времето, което понякога, макар и рядко, води до различни неточности във фактологията. Активното участие на авторката в събитията и общественото ѝ положение по време на писането на мемоарите ни карат да се съмняваме в нейната пълна безпристрастност и обективност. С особено внимание трябва да се подходи и към предадените диалози, които са по-скоро средство за допълнително придаване на достоверност, отколкото отразяват действителните разговори между авторката и нейните събеседници. За по-добро изясняване на събитията и поправяне на някои неточни твърдения, към текста добавихме кратки бележки, с надеждата те да бъдат от полза за любителите на историята.

А сега ви пожелаваме вълнуващо преживяване в чудния свят на българите след Освобождението, разказан от опитното перо на Султана Рачо Петрова. Приятно четене!

Ангел Златков

TOM I

Прегговор

Г-жа Петрова ми даде ръкописи на своите мемоари, които прочетох с удоволствие. При сегашната умора и апатия тая книга има нещо, което привлича. Тя се прочита, без да дотегне. В нея има нещо ново – желанието на една българка да казва истината, каквато я чувства.

Авторката започва с една епоха, върху която е много писано и която тя не е преживяла с онези трепети на вълнение и страх, които предава по-късно при спомените си от гвете тежки войни.

Покрай нещастие то на България, което г-жа Петрова е имала възможност да следи, и вижда там, дето то се е подготвяло и мътило, тя ни описва и своите лични трагедии. Без крясък, без възклициания, без сантименталност, нещо рядко за една жена, са предадени страшните моменти на онези преврати в личния ѝ живот, които ни откриват една борба и една героиня.

В книгата няма ни следа от оня вкус към клюкарство, който отличава обикновено политическите мемоари. Тактична, внимателна, авторката разказва живота на софийското дипломатическо тяло, на гвореца, на приемите и срещите с чужденци, без да докосва оная страна на тези отношения, която ги прави сухи и официални. Без маниер тя намира за всекиго подходящата дума за характеристика, която обикновено е добра и благосклонна. Изглежда, че г-жа Петрова е запомнила само доброто, красивото; за враговете си, за неприятните ѝ личности – нито дума.

Историята няма вече никаква цена, тя престана да бъде наука. От пет-шест години насам целият свят гледа как отделните народи употребиха безкрайни усилия да фалшифицират събитията. Всеки бяга от отговорност, всеки тълкува и съди, за да бъде сам по-добре защитен. В най-великата епоха на човечеството стават най-великите престъпления към историческата истина.

Епохата на цар Фердинанд се завърши. Сега тая епоха трябва да бъде разбрана и изучена без страст, спокойно. Мемоарите на г-жа Петрова са принос към това.

Но най-важното гостойнство на тези мемоари е тяхната литературна цена. Авторката за пръв път пише. Тя дори няма един подреден план на работа. Но въпреки това умее да каже онова, що е видяла, без

да прибави към него онези хитрости и обяснения, които се наричат лоша литература. Нейният език налучква най-подходящите думи за характеристика, нейният стил отделя дребното от значителното. Тя дава къси изречения, понякога само от една дума, без всичко това да мирише на маниера, с който си служат прононсираните журналисти и писатели. Свежест, преснота и доброта се чувстват навсякъде. Един художествен усет, в който няма романтизъм, ни буржоазен сантиментализъм, а само здраво реалистично чувство, отличава тези мемоари. Друго тяхно достойнство е, че те са лишени от многословие, без което не могат жените писателки.

В мемоарите няма гати, няма строга последователност. Те почват с посещението на княгиня Клементина и свършват с раздялата на авторката от дома ѝ, от децата ѝ. На венецианската гара тя се разделя и с малката си дъщеря. „Тренът бавно се изтегли. Той ме отнасяше към вечната ми самота.“ Тази е последната фраза на книгата.

В продължение на повече от тридесет години, преминала през всички възможен блясък на голямата аристокрация и царския двор, една българка разправя преживяното и видяното с истински героизъм. Някаква първобитна енергия, от която блика смелост и мъдрост, крие тая жена. Тя пише съвсем просто, а все пак така, както не е писал друг. Тя не повтаря мислите си чрез оная словесна изобретателност, която владеят фразьорите. Всичко у нея е съкратено до най-повърхностно скициране. Но този вкус към оценка е добър. Тя не знае дори с какво би предизвикала любопитство или възхищение на публиката. Навикнала да бъде безгрижна към кляуките и враговете си, не държи сметка как може да привлече повече читатели. У нея липсва всяка литературна хитрост. Тя е написала спомените си, както би искала да ги разправи при една беседа. И затова те ще се оценят и посрещнат добре.

Димо Кьорчев

Глава I

Частьт беше пет следобед, когато майор Рачо Петров оживено влезе в стаята и радостно ме попита: „Има ли що да облечеш утре, часа в 11 преди обед, пристига князът наедно с майка си княгиня Клементина“. Сърцата ни затуптяха. Едно необикновено радостно събитие във времена, когато атмосферата беше задушна. Току-що бяхме се малко успокоили от непрекъснатите бунтове и смутове след абдикацията на княз Батенбергски.

Дохождането на княз Фердинанд в България беше вече смекчило натегнатото положение, в което се намирахме от година насам; ето че и със своето идване възвъстийшата му майка щеше да повдигне настроението и събуди надеждите и амбициите на младия царог.

Цялата вечер прекарахме в приготовления. Рачо Петров си кичеше генералщабния мундир. Той бе получил нов орден за встъпването на престола на княз Фердинанд и с детска радост го окачваше.

На другия ден към 11 часа всички канени бяха вече в голямото антре на двореца. Там бяха полковник Сава Муткуров, военен министър, всички други министри, без Стамболов, който наедно с княза беше отишъл да посреща високата гостенка, висшите офицери, цялата свита, повече чужденци, които бяха придружили младия княз: Фон Лааба, таен секретар, граф Дьо Грено, маршал на двореца, граф Дьо Бурбулон, началник на протокола и частен секретар, барон Добнер, щалмайстер¹, офицер от австро-унгарската армия, служил в същия полк с младия княз, доктор Икалович, частен лекар, ротмистър Петър Марков, командир на конвоя, доктор Димитър Станчов, частен секретар, Тъпчилещов, началник на канцеларията, Моравенов, началник на ордениите, и др.

Тогава железница имаше само до Цариброд и пътуванията ставаха с кола. Нейно царско височество княгиня Клементина, идеща от Цариброд, слезе от каляската, подкрепена от сина си, и се измъкна от шубите и покривите, които в тоя ноемврийски ден ѝ бяха необходими. Тя, макар в напреднала възраст, изглеждаше бодра, весела и доволна. Изминаха години и впечатлението ми от тая величествена личност остана неизменно. Неволю почувствах, че трябва да се поклоня. Макар извънредно млада и неопитна, разбрах, че това е човек от друг мир,

¹ Началник на конюшните.

друга култура и други чувства. Рицарство, благородство бяха отпечатани на това мило и добро лице. Ще минат още години и все повече и повече ще се убеждавам колко рядък е случаят да се види отблизо, непосредствено такава необикновена личност.

Представянето мина бързо. Княгинята се чувстваше уморена, а главно студът и мъглата я бяха доста измъчили. Князът ни нарече всички по име, тя ни подаваше ръка, а ние почтително я целувахме. Наедно с нея пристигна и нейната почетна гама госпожица Дъо Грено, сегашната госпожа г-р Станчова.

Приемът се свърши и ние в красиво настроение се върнахме по домовете си.

С дохождането на августейшата княжеска майка започва епохата на възраждането на България. Истинският господар и владетел тогава беше Стефан Стамболов, който, макар и млад, с особена сила, умение и твърдост ръководеше съдбините на младото княжество. Княгиня Клементина му донесе блясъка, връзките, такта, които, естествено, не бяха достойние на никой от синовете на недораслия народ.

Чудни вечери, забавления, танци! Лека-полека обществото почна да се формира, а столицата да се гради. Тогавашният кмет, Димитър Петков – Свирчо, с рядка предприемчивост и кураж събори цели квартали и без да се вслушва в олелията, подигната от пострадалите домопритежатели, планира улици, разшири ги, строи и краси където и колкото можеше.

Нравите бяха още запазили своята чистота и патриархалност. Така например в началото, когато в кабинета на Стамболова бяха влезли Константин Стоилов, Григор Начович и Димитър Тончев, княгиня Клементина покани някои от министрите с жените си, някои от свитата с жените си и нас в Рилския манастир на двуседмично гостуване; всички еднородно отказаха да гойдат с жените си по причина, че августейшият ѝ син не бил още женен. Стамболов трябваше отпосле да обясни на княза, че тия отношения не съвпадат с нашите привички и обичаи. Какво ли би казал Стамболов днес? Князът повече не настоя, той с готовност се съгласи да съблюдава до края строгостта на нашите нрави.

За пръв път княз Фердинанд трябваше да празнува рождения си ден в новото си отечество, в което стъпи с риск на живота си и в което стоеше под ежедневния страх от някакво странно покушение. Когато двадесет години след това бях канена на обяд от белгийския министър на външните дела господин Д'Авиньон, той в продължителния разговор

ми казваше как княгиня Клементина била отишла у близкия си сродник – белгийския крал Леополд II, да го пита дали нейният син трябва да приеме или не българския престол. Отговорът на крал Леополд бил: „Оставете го да се поразходи, ще му остане поне споменът, че е бил управляващ княз; все едно повече от 6 месеца и не ще остане“, и ето вече двадесет години се изминаха и княз Фердинанд е още там и цяла Европа му се кланя, прибави белгийският министър.

Княгиня Клементина крепеше любимия си син и полагаше всички усилия, за да направи тежката му задача по-лека и по-приятна. Тя реши да му устрои едно особено празненство, което трябваше да го поласкае, да му събуди амбициите, да го развлече.

Без знанието на княза някои от гворцовите дами и някои от госпожите на министрите бяха поканени да вземат участие по случай рождения ден на княза в една жива картина. Роклите ни бяха подарени от княгиня Клементина и шити в гвореца. Една вечер се състоя първата репетиция. На нея лично присъстваше и вземаше участие княгиня Клементина.

Картината бе удивително красива, а споменът за тия дни е безценен. Ниско, върху едно голямо кресло, обвита от главата до краката в бял тюл, обшит с емблемата на френската бурбонска лилия Fleur de Lis, обсипана с безценни камъни, седеше неподвижна с чудния си профил княгиня Клементина, опряна на една колона, върху която бе поставен бюстът на българския княз, над когото държеше лавров венец облечената в бяла рокля красива госпожа Мара Белчева. От двете страни – българските цветове, представени от госпожите Станчова, майор Маркова и мене, кобургските цветове, представени от госпожите Грекова и Тончева. До бюста на княза маршал граф Дьо Фораст, в стара българска царска носия, представляващ миналото, което сочи с пръст настоящето – князът. До него стоеше флигел-адютантът майор Стоянов в красива синя форма, представител на младата, жизнерадостна и храбра армия, която две години по-рано бе смаяла света със своите подвизи. Долу – ред госпожици и господа от свитата в различни български носии.

Тия репетиции се продължиха цяла седмица и князът все още нищо не подозираше. Очакваният ден, 14 февруари, дойде. За пръв път бяха канени и чужди представители. Барон Буриан – Австрия, граф Сонац – Италия, господин Данич – Сърбия, г-н Арзиропуло – Гърция, княз Гука – Румъния, всички, които признаваха тогава княза на България.

Всред най-голяма тишина се вдигна завесата. Картината бе осветена от бенгалски огньове с българския трикоълор. Тихо, в хор запяхме българския химн, изслушан от княза и публиката на крака. Ентусиазмът бе неизказан. Князът трогнат отиде да целуне ръка на майка си. Веселието и танците продължиха до късно. Тая картина, произведена после във френската илюстрация, възбуди много гнева на Русия и Франция. Рег статии се написаха против България, княза и майка му.

Политическите събития, разнообразни и тревожни, се нижеха от ден в ден. България при все това се закрепваше и усилваше. Тъкмо в този момент политиката на Стамболов се увенча с грамаден успех. Султанът, червеният султан, далекогледният и голям дипломат Абдул Хамид, даде на Македония пет български владици. Камбаните звъняха, възторгът бе голям. Тук-там крайните русофили, кръвните неприятели на Стамболов, негодуваха. Натегнатото положение и вечният страх от агентите продължаваха.

Русофилите настойчиво шушукаха, че Стамболов изкуствено създава тия опити за покушение, за да гържи княза във вечен страх и да остане той господар на положението. Такъв беше случаят с Паницовия комплот. Една сутрин осъмнахме с арестуването на Коста Паница, майор Кисов и гр. Оказа се, че майор Паница готвел някакъв преврат, свалянето на княза и арестуването на министрите. Съдът се състави. Майор Паница бе осъден на смърт и застрелян. Истината по тая работа е навярно закопана с генерал Муткуров и Стефан Стамболов. Впечатлението беше тягостно. Стамболовото управление взимаше вече вид на диктаторство. Негодуванието неусетно се усили. Жертва на това стана министър Белчев, който, връщайки се една вечер от Министерския съвет, бе убит от непознато лице. Гоненията се усилиха. Тогава съдиха и осъдиха на смърт Миларов, а на петнадесет години Петко Каравелов като съучастници в заговора против Стамболов, жертва на който стана добрият Белчев.

Недълго след това бе убит в Цариград най-умният ни и благороден дипломат и гържавен мъж г-р Вълкович. Убийството му възмути цяла Европа, чиито представители в Цариград бяха лични негови приятели.

Парите на Азиатския департамент² започнаха да играят по-усилно своята роля.

² Азиатският департамент е отдел към Министерството на външните работи на Руската империя, който се фокусира върху имперската политика на Балканите. Целта му е да затвърди руското влияние в Княжество България с оглед на дългосрочните руски интереси.

Вечеринката, която тази вечер трябваше да се състои в двора, се отмени. Наложено се придружение. Обаче и това покушение не допринесе нищо за премахването на омразния княз Фердинанд, чийто трон постепенно се закрепваше. Политиката на Стамболов, макар и открито противна на Русия, бе вдъхнала доверие и уважение на Англия, Италия и Австрия. Германия само, чиито връзки с Русия бяха още доста здрави, се държеше настрана. Политиката на Бисмарк, завещана от император Вилхелм I – Германия да бъде непрекъснато в приятелски отношения с Русия – не бе още изменена.

Княгиня Клементина, денонощно бдяща върху щастието на любимия си син и неговия престол, замисли да го ожени. Тръгна тя по посещения и съвещания при многобройните си сродници, всички владетели или бъдещи такива на европейските царства и по препоръка на добрия си приятел, стария император Франц-Йосиф, се спря на принцеса Мария-Луиза Бурбон-Пармска, която живееше в замъка Пианоре. Там станаха годежът и сватбата.

На княза обаче Стамболовият режим почваше да готвя. Той чувстваше, че укрепва, и все по-ясно и по-ясно даваше израз на своя скрит ропот. Князът негодуваше, когато срещаше Стамболов, седнал в собствен екипаж, придружен от взвод стражари, начело с някои от най-верните му пристави. Той завидваше на властелина.

В Европа настъпи обрат. Дали поради силната агитация пред чуждите дворове на княгиня Клементина, или пък поради откритата и строго определена политика на Стамболов, водена с желязна ръка, на България започна да се гледа като на сериозен фактор на Балканите и Англия и Италия открито се противопоставяха на руските интриги.

Женитбата на княза се посрещна с общо одобрение; ще кажа обаче, че за това и самата личност на Мария-Луиза допринесе много. Крайно мила, с нечувана кроткост и смиреност в характера, винаги засмяна и весела, чудно елегантна на кон в кавалерийската си униформа, тя като че ли нарочно бе създадена за България, пратена да смекчи нравите, да донесе слънце и топлота на нашия измъчен и недоверчив народ. За нея и при нея сърцата се отваряха и най-суровият българин ставаше, без да иска, приятен и словоохотлив.

Такава бе новата ни господарка, която даде на България всичко, що можеше да се иска от нея; тя изпълни и към новото си отечество напълно своя дълг, като му остави един скъп и незабравим спомен. Стамболов заповяда да се събере подписа за един национален подарък на

бъдещата българска княгиня. Подписката се посрещна с възторг и отведнъж се събра една сума от 300 000 лева. Поръчана бе диагема, българският трикольор от безценни камъни.

Един комитет от най-видните столични госпожи под председателството на госпожа Стамболова бе натоварен да ѝ я поднесе. Диагемата струваше около 200 000 лева, а остатъка от събраната сума тя употреби за построяване на болницата „Майчин дом“, която и до днес носи нейното име.

От всичките краища на страната се нагнпреварваха кой по-красив и по-ценен подарък да поднесе на първата българска княгиня след 500-годишно робство.

Софийският кмет Димитър Петков от името на града приготви чуден сребърен сервиз, около 60 прибора изцяло изработено сребро, жардиниери, канделабри и всичко, що бе необходимо за една царска маса.

Софийските дами се съсипаха да се готвят. Нагнпреварвахме се коя от друга по-елегантни, по-скъпи и повече рокли да поръчаме. Съревнованието бе страшно. Роклите бяха предмет на разговор цели месеци в софийското дамско общество.

Най-после настъпи денят за заминаването на сватбарите. За Пианоре заминаха министрите начело с председателя на Министерския съвет Стефан Стамболов. От военните освен свитата, генерал Николаев и полковник Рачо Петров.

В Пианоре според разказите сватбата бе много тържествено отпразнувана. Папа Льв XIII, който бе сам покръстил чрез свой представител княгиня Мария-Луиза, изпратил бе със специален пратеник своята благословия на младоженците.

Министрите и част от свитата се върнаха обратно в София, а князът и княгинята, придружени от една фрейлена³, от 2-жа Станчова, оберхофмейстерка⁴ на двореца, г-р Флайшман, съветник на княза, полковник Рачо Петров, почетен флигел-адютант⁵, подполковник Марков, командир на конвоя, и г-р Икалович, частен лекар, заминаха с яхтата „Амфитриг“ на сватбеното пътешествие, което трая повече от месец.

Князът и княгинята се върнаха в България направо в Търново, където целият Министерски съвет, духовенството, висшето офицерство,

³ Придворна дама.

⁴ Първа дама.

⁵ Офицер за специални поръчки от военната свита на владетеля.

народното представителство и всичко, що имаше официален характер, се бе стекло, за да поздравя и приветства младоженците.

Едва след това настъпиха и за София празненствата. Получихме заповед да отидем на софийската гара – железницата бе вече построена. Всред музика тържествено и бавно треньът спря. Първ слезе министър Стамболов, след него в пълна генералска униформа с ордена „За храброст“ князът, който подаде ръка на младата си съпруга, облечена в бяло, с лентата на ордена „Св. Александър“. Мило и с неописуема доброта в лицето тя се кланяше нагясно и наляво. След като минаха почетния караул, те влязоха в дворецовата чакалня и приемът почна. Князът сам лично представяше влизащите двойки. След молебена в църквата „Св. Неделя“ всички се разотидоха бързо по домовете си, за да се готвят за утрешния величествен прием в двореца. Този прием обаче бе пълен с приключения. Още при влизането ми в двореца забелязах някакво си смущение и на прага срещнах генерал Николаев с госпожата си и полковник Танталов, които си отиваха. Д-р Станчов и г-н Добрович⁶ им говореха оживено, генерал Николаев обаче решително се отправя към вратата заедно с жена си и демонстративно напусна двореца. Едва след час разбрах, че това негодувание на генерал Николаев бе предизвикано от предимството, което се даваше на Рачо Петров, който, под предлог, че е началник-щаб, в дефинирането пред княжеската двойка трябваше да мине пред всички групи офицери.

Пагането на Стамболов се готвеше и Рачо Петров беше избран за изпълнението на тоя план.

Късно, много по-късно разбрах причината за това княжеско благоволение. Отношенията между княза и Стамболов ставаха все по-обтегнати. Стамболов не се криеше и открито, смело не одобряваше невинните домогвания и амбициозни жестове на княза. Така например на един прием, на който князът, без знанието на Стамболов, а само със съдействието на военния министър, тогава полковник Михаил Савов, се яви с мантията на ордена „За храброст“, чийто шлейф носеха четирима юнкери, избрани за тая цел. Стамболов, без забиколки, още същата вечер каза на княза, че българските ордени не са привикнали на такива необикновени церемонии, а българите още по-малко.

Първия опит да се опълчат против Стамболов направиха г-р Димитър Станчов и жена му. Убедени в подкрепата на княза, те високо

⁶ Страшимир Добрович е началник на Тайната канцелария на княза. Като такъв се ползва с пълното доверие на Двореца и изпълнява специални поръчения от негово име.

изказаха своето възмущение от диктаторското управление на президента. Започнаха клоките. Стамболов посвоему тури временно край на тия заядливи прояви. Д-р Станчов и жена му, оберхофмейстерката на двореца, бяха изпратени в Букурещ. Димитър Станчов си получи по този начин първия дипломатически пост, а г-жа Станчова си запазваше мястото в двореца, без да изпълнява постоянна длъжност.

Сега дойде редът на военния министър Михаил Савов и тоя на Рачо Петров, които открито вземаха позиция при княза против Стамболов.

Вътрешното положение се влошаваше, партияте, които едва смееха да се обаждат, почнаха да добиват кураж и да дигат лека-полека глава.

Между това най-великото събитие за България дойде. Родил се престолонаследник.⁷ Със 101 топовни гърмежа софийското население и после цяла България се уведоми за това щастие. Провидението се бе засмяло над страната, възторгът бе луд. По улиците всички със сияещи лица се поздравяваха. Княгиня Клементина от балкона на двореца показваше с умиление на събралия се народ новородения пръв български престолонаследник.

Безконечни „ура“. Старци плачеха, баби коленичеха и благодаряха Богу, че можаха да видят царския син. В 11 ч. предиобед се отслужи благодарствен молебен в църквата „Св. Неделя“. Митрополит Григорий Доростоло-Червенски, най-умният, образован и възпитан в това време, служи тоя ден. Митрополит Григорий беше личен приятел на княгиня Мария-Луиза, която имаше особено уважение и почит към него.

С голям разкош започнаха церемониите и празненствата. Тогава дойде и пармският херцог с красивата си съпруга херцогиня Мария-Антония. В двореца се дадоха приеми, вечери и многобройни балове – оживление и блясък, непознати дотогава за България. Херцогинята правеше силно впечатление с високата си стройна фигура и красивото си лице. Тя беше третата жена на пармския херцог, а той, добродушен и извънредно приветлив човек, беше баща на 18 деца. Княгиня Мария-Луиза ми е разказвала, че в двореца Пианоре никога не се е чувствала нуждата от гости. Той е бил винаги препълнен и шумен, самото семейство на пармския херцог със свитата си представлявало едно градче.

С тях бяха дошли граф и графиня Цилери. Танците, вечеринките ставаха всеки ден. При все това най-внушителната фигура в това време остана княгиня Клементина, която най-после видя увенчани с успех своите усилия и дела. Княгиня Клементина беше най-необик-

⁷ Княз Борис Търновски – бъдещият цар Борис III, е роден на 30 януари 1894 г.

новената *grande dame*⁸, която аз в живота си съм срещала. Нейното държане, нейните похвати бяха единствени. С малки примери тя възпитаваше, с няколко думи тя поправяше и вкарваше в правия път. Така например, когато по случай това събитие бях си поръчала една тежка тъмнозелена копринена рокля и една грандиозна шапка, които спокойно баба ми би могла да тури, за да покаже своя разкош, княгиня Клементина на аудиенцията, която ми бе дала и на която аз помислих, че непременно съм въплъщение на елегантността, с лека усмивка ме поздравя за разкоша на моя тоалет и леко ми забеляза: „Младостта и хубостта нямат нужда от украшение – тая рокля ще Ви отива великолно след 40 години“.

С признателност и любов си спомням винаги за тия безценни уроци. Друг път тя ме попита какво правя и с какво запълвам дните си. С гордост ѝ разправих, че имам много слуги и че свиря, пея и чета. „Хубаво забавление, ми отговори княгинята, но за мен не би било достатъчно. Когато дойдете в двореца Кобург във Виена, ще Ви покажа моите съкровища, скъпи спомени, които винаги аз нареждам и чистя сама и които не поверявам дори и на моята вярна Мария Лантерн.“

Това бяха за мен добри уроци и от тоя ден аз счетох за гордост да се занимавам с домашната си работа. По-сетне без преувеличение мога да кажа, че станах добра домакиня – наука, която с радост предадох на моята любимка, малката ми дъщеря Мими.

Така незабелязано и с кагифени пръсти възпитаваше, облагородяваше и поправяше тая чудна жена. За себе си ще кажа, че малкото, което можах да науча, че това, що дадох най-хубаво от себе си, дължа на тая високоблагородна особа.

Дойде денят за кръщението на княз Борис. Княгиня Клементина и херцог Пармски бяха кръстниците.

Още е пред мен фееричната картина на този празник. В двореца бяхме събрани в 6 ч. следобед много малко поканени. Министрите, от чуждите представители само барон Буриан с госпожата си, дъщерята на маджарския министър на войната, барон Феервари, свитата, Рачо Петров и аз. Чудна беше гледката, когато княгиня Клементина, предшествана от граф Форас, пристъпи бавно, държаща в ръцете си августейшия кръщелник, и се доближи до монсеньор Менини, архиепископа, представител и на Католическата църква в княжеството. Кръщението се извърши с особен церемониал, поздравленията се поднесоха и след

⁸ Уважавана светска дама (фр.).

това минахме в белия салон, гето бе сервирана разкошна закуска. Това бе първото покръстване на български престолонаследник.

Малко след това херцог и херцогиня Пармски си заминаха и животът си тръгна постарому.

Политическата дейност на България растеше. Армията се усилваше, увеличаваше и ставаше по-импозантна и по-интересна за чуждия свят. Започнаха да изпращат военни аташета от Цариград, от Букурещ, които трябваше да следят отблизо развитието на това заплашително тяло.

Тогава именно се разыгра една некрасива история с цел да се компрометира Стамболов, история, която закопа и унищожи една жена.

Полковник Михаил Савов, тогава военен министър, женен за племенницата на Иван Евстратиев Гешов, живееше зле с жена си, добродушна и без особено значение съпруга. Аз бях ги венчала и винаги с голямо състрадание слушах разказите на госпожа Савова.

Една нощ, около 11 часа, войникът чука на вратата на спалнята ми и съобщава, че военният министър вика веднага по служба полковник Рачо Петров у дома си. „Какво ли ще е?“, помислихме и двамата. През това време, след един обяд у английския представител сър Дириг, у когото един слуга бе заболял от скарлатина, моята малка Мими се зарази от същата болест и тежко заболя. В продължение на два месеца останахме в най-строга карантина, далеч от всичко официално и дворцово. Страхът от зараза, много естествен, предвид че малкият престолонаследник беше в София, ни отдели от всякакви обществени връзки. Поради това поканата на военния министър ни още повече учуди. След два часа едва Рачо Петров се върна. По смутеното му недоволно лице аз разбрах, че нещо недотам приятно се е случило. На моя въпрос той уклончиво отговори: „Да бих знаел, не бих отишъл. Савов ме повика да подпиша признанията на жена му, че тя му е изневерила със Стамболов“. На моето възклицание: „Ти, надявам се, не си сторил това“, той ми каза: „Моят подпис бе вече и ненужен, един поп и подполковник Стилиян Ковачев бяха изпълнили вече тая задача. Мен ме викаха само да установя, че това е станало без насилие“.

Едва след това се реши Рачо Петров да ми признае, че госпожа Савова в действителност никога нищо със Стамболов не е имала. Значи, политика и безспорно некрасиво средство за борба! След това Стамболов изпрати своите секунданти, г-на Греков и друци, при полковник Савов. Дуелът не се състоя и Михаил Савов бе принуден

да замине в задграничен отпуск. На Стамболов обаче престижът и почвата се разклатиха.

Тук започват неговите грешки. Князът незабелязано му отне властта и след като му наложи неприятния нему Рачо Петров за военен министър, доказва, че силата минава в негови ръце. Сега беше моментът доблестно да си отиде. Причини безбройни, брожениято в страната се усилваше, незадоволството растеше. Стамболов бе дотегнал, България се нуждеше от едно по-меко управление. Опозицията, начело на която се бяха поставили Григор Начович, Константин Стоилов, Васил Радо-славов и Димитър Тончев, се бе организирала добре и силна агитация се почна против Стамболовия режим. Влизането на Рачо Петров в кабинета засили положението на опозицията и отслаби това на Стамболов. Кабинетът обаче продължаваше да стои и партизаните на Стамболов не губеха надежда. Михаил Савов, който бе организирал и създаде армията, който безспорно като военен беше сила, едва сега разбира колко може да се разчита и вярва на всичко, което довчера му се кланяше и го ласкаеше. Неговите другари го напуснаха и дълги години той остана сам.

Сега Рачо Петров започна своята политическа дейност. В началото на май княгиня Клементина и княгиня Мария-Луиза пристигнаха от странство. На гарата, дето бяхме отишли да ги посрещнем, те особено ласкаво се отнесоха към мен – довереното лице беше Рачо Петров. Два дена след това по повод на една заповед на Стамболов до началника на Шуменската дивизия за мерките, които войската трябваше да вземе, за да пази реда и да смири вече бунтуващата се опозиция, Рачо Петров влезе в конфликт със Стамболов. Князът подкрепи Петров. Стамболов подаде оставка. Късно! Опозицията бе вече организирана.

И сега започна трагедията, която остави завинаги едно тъмно петно над България, а главно над Стамболовото управление. Оставката на Стамболов, която продължи, докогато се формира нов кабинет, трая близо неделя. Безкрайни преговори. Страхът за оставането на Стамболов отново на власт подигна целия град на крак. Къщата на Стамболов се пазеше от стража. Войската денонощно сновеше из улиците, по които непрекъснато се събираха тълпи „за“ и „против“ Стамболов. Междусобичите бяха неизбежни. Само във войската и в офицерите се вярваше, те бяха спасителите. Рачо Петров сновеше от двореца до Стамболовата къща и се стараше да разреши въпроса чистосърдечно и без злонамереност. Едва на седмия ден кабинетът Стоилов, Начович, Радославов, Тончев, Рачо Петров се формира.

Стамболов напусна властта с един великолепен рескрипт и голям орден в знак на благодарност от страна на княза. Страхът и омразата към Стамболов обаче не намаляха. Силна фигура, от която дори без власт всичко трепереше. Особено възхищение и почитание той вдъхваше на чуждите представители. Английският сър Артър Никълсън, барон Буриан, Силвестрели, италианският представител, всички докрай останаха верни на чувствата си към него и никога не простиха на Стоилов ужасното и непонятно убийство на тоя голям гържавник.

Стоилов пое управлението. Човек с голяма култура, с рядко красноречие, приличен и цивилизован във всяко отношение – такъв бе новият президент. Податлив и мек по характер, той става обаче оръдие на това, що се нарича у нас партизанство. Той турна темеля на новата Народняшка партия, която се смяташе последователка на старата Консерваторска партия и на която бяха той, Начович, Чомаков, г-р Вълкович, г-р Минчович и др. членове. Старата партия се претопи, изчезна, като създаде новата Народна партия, в която влязоха всичките съединисти⁹ и крайни русофили.

Стамболов, повикан при княза на прощална аудиенция, бе нападнат и ударен с камъни от тълпа, която го чакаше пред двора. Князът, възмутен, извика градоначалника и военния министър Рачо Петров и след като си изказа негодуванието, помоли ги да предадат на министър-председателя господин Стоилов неговото незадоволство за бездействието на полицията. Князът смяташе това оскърбление на Стамболов, повикан от него, за лична обida. Стоилов заплаши с оставката си. Князът се намери натясно, а не желаейки при това да покаже слабост, натовари Рачо Петров да влезе в преговори с Рагославова и Тончева за формирането на нов кабинет. Рагославов, макар и колега на Стоилов, с готовност се съгласи и прие тая мисия. Преговорите започнаха и траяха дотогава, докогато Стоилов под натиска на своите приятели отстъпи и преклони глава. Князът това и чакаше. Кабинетът си остана същият. На Рачо Петров обаче звездата почна да тъмнее. Стоилов не му прости, че той се бе съгласил да подкрепи Рагославов. Но тъй като Рачо Петров беше още необходим, то той остана пак в кабинета, все така силен и влиятелен.

⁹ Ръководителите на бившата Народна партия в Източна Румелия са наречени „съединисти“, защото поставят въпроса за съединението с Княжество България в основата на своята политическа програма. След като печелят изборите през 1884 г., те преценяват, че международната обстановка не е подходяща за извършване на съединението, поради което политическите им опоненти ги заклеимяват като „лъжесъединисти“.

При това изборите приближаваха и Стоилов, придружен от Рачо Петров, започна предизборната си обиколка. Естествено бе, че промяната в политиката и встъпването в нова епоха даваха особено оживление и интерес на тая агитация. Стоилов и Рачо Петров бяха посрещани в редица с ентузиазъм и симпатии. Печалбата на изборите за новото правителство беше неизбежна. Изборите дадоха на министерството на Стоилов нужното болшинство и на 15 октомври Камарата се свика и почна трескаво своята дейност.

С особено удоволствие изслушах встъпителната реч на министър Стоилов. Рядка ерудиция, познание и красноречие – говореше един гържавен мъж с пълното съзнание на своите задължения и отговорности. Тия избори обаче докараха отдавна приготвената вече оставка на Радославов и Тончев. Причина за това стана пропагандата на кандидатурата на министър Тончев в Бяла Слатина.

Тончев пръв подаде оставка и нищо не можа да го накара да я оттегли. Радославов се принуди да го последва. Кабинетът остана изцяло хомогенен, чисто русофилски и първите опити за едно разбирателство с Русия започнаха.¹⁰

През това време князът бе признат вече от всичките европейски сили и бе приет в много от чуждите дворове. Оставаха само една Русия, която не склоняваше да промени държанието си спрямо България и нейния княз.¹¹

Искаха се жертви и те се дадоха. У представителите на Англия, Италия, Австрия се даваха вече обеда¹² в чест на княжеската свойка. Най-интересния и приятен спомен от това време запази от английския представител сър Артър Никълсън, жената на когото беше сестра на лейди Дюферин, жена на тогавашния вицекрал на Индия. Там ние бяхме често гости. Сър Артър Никълсън, пряк и откровен англичанин, мразеше всичко престорено, обичаше своето спокойствие и смяташе,

¹⁰ Министър на външните работи и изповеданията към онзи момент все още продължава да бъде опитният и влиятелен политик Григор Начович, който призовава да се внимава при възстановяването на дипломатическите отношения с Русия и е разглеждан от Петербург като една от основните пречки пред утвърждаването на руското влияние в България.

¹¹ Към този момент княз Фердинанд все още не е признат официално за законен владетел на Княжество България от Великите сили и не е назначен за генерал-губернатор на Източна Румелия от Османската империя. Въпреки това част от европейските държави поддържат топли отношения с него. Официалното признаване е факт след възстановяването на българо-руските дипломатически отношения през 1896 г.

¹² Тук и на други места в книгата авторката употребява „обед“ със значение на официална вечеря.

че не бе дошъл в България да го разваля. Така например, колкото и да беше той гостоприемнен, винаги в 11 ч. желаше да се прибере у дома си насаме, за да поработи. Една вечер, когато се даваше вечеря в чест на сръбския представител 2-н Данич и 2-жа Данич, бивша фрейлена на кралица Наталия, ние както обикновено в 11 ч. станахме да се сбогуваме със сър Артър и лейди Никълсън; същото направиха и останалите гости. Само 2-жа Данич иронически се обърна към сър Артър и му заяви: „Ние сме поръчали кола с гавазина в 12 часа. У нас, в Сърбия, всичките обеда продължават до моя час“. „Нищо, отговори сър Артър сухо, моят гавазин ще ви докара файтон и ще ви придружи до вкъщи.“ Никога не ще забравя смаяното и възмутено лице на госпожа Данич, която непрекъснато повтаряше: „Какво нахалство – той просто ни излъга!“. Това ни най-малко не смути хладнокръвния англичанин, който особено се забавляваше, като му напомнях моя случай.

Друг един обед ми е останал също в паметта. Сър Артър и лейди Никълсън, уведомени, че княжеската двойка ще благоволи да вечеря у тях, ни поканиха наедно с министър Стоилов и брат ми Димитър Минчович, който едва що бе назначен по неволя министър. Дотогава брат ми бе непрекъснато в дипломатическата кариера и трябваше да напусне хубавата Виена, за да заеме поста министър на правосъдието. Добър българин, но пораснал в чужбина, той не можеше да свикне на нашите политически похвати и макар министър, остана вън от тая задушлива атмосфера. Частът бе осем и всички, с изключение на брат ми министър Минчович, бяхме вече събрани в салона на английската легация, очаквайки княза. Сър Артър се доближи до мен и ме попита: „Какво става с брат Ви, аз в поканата си подчертах, че Техни Царски Височества ще ни удостоят с присъствието си тая вечер!“. „Сега ще дойде, отговорих аз. Преди малко го срещнах, отиваше да се облича.“ „Слава богу, ми отговори сър Артър, ние сме 14 души тая вечер и ако 2-н Минчович не дойде, ще останем 13.“ Сър Артър правеше намек за голямото суеверие у княза.

Князът и княгинята пристигнаха. Брат ми го нямаше още. Князът ми хвърли един гневен поглед и иронически каза: „Господин брат Ви, надявам се, няма да ни накара да чакаме много“. Аз се мъчих да извиня брат си, но самата бях в недоумение. Какво може да се е случило? След малко сър Артър ми съобщи, че току-що получил записка от брат ми, който внезапно заболял, и че неговият дванадесетгодишен син Харолд ще попълни четиринадесетото място. Така и стана. Обаче обедът бе